

WWF

BOOK

MNG

2010

ӨНДӨР УУЛЫН ГАЙХАМШИГ

BOOK

MNG

2010

Өндөр уулын гайхамшиг

Улаанбаатар хот
2010 он

ӨНДӨР УУЛЫН ГАЙХАМШИГ

Танин мэдэхүйн гарын авлага

Нидерланд дахь Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн дэмжлэгээр хэрэгжүүлж буй *“Алтай Соёны эко-бүс нутгийн Монгол, Оросын хилийн бүс нутагт аргаль, ирвэсийн урт хугацааны хамгаалалыг бий болгох”* төсөл болон Ирвэс хамгаалах сангийн хүрээнд энэхүү гарын авлагыг боловсруулав.

Зохиогч: Б.Чимэддорж, М.Цэрэннадмид, Г.Сэлэнгэ

Хянасан: Ё.Онон

Зураач: Б.Оргил

Хэвлэлийн эхийг: Х.Балдандорж

Хэвлэлийн хуудас: 3

Зөвлөхүүд:

- Б.Мөнхцог, ШУА-ийн Биологийн хүрээлэн, Хөхтний экологийн лаборатори, доктор.
- О.Мөнхтогтох, Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-ийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар, байгаль хамгааллын асуудал хариуцсан мэргэжилтэн, доктор

“ЭКИМТО” ХХК-д эхийг бэлтгэж, 2000 хувь хэвлэв

АГУУЛГА

Өндөр уулын гайхамшиг	4
Яагаад цоохор ирвэс гэж нэрлэсэн бэ?	4
Цоохор ирвэсийн зарим онцлог шинж	5
Цоохор ирвэс хаана амьдардаг вэ?	6
Цоохор ирвэс юу иддэг вэ?	7
Гайхалтай амьтны гайхамшигтай чадварууд	9
Бор хоол	10
Сониуч гүем	11
Цоохор ирвэс нямбай амьтан	12
Цоохор ирвэсний мөртэй ижилэвтэр ямар амьтан байдаг вэ?	14
Жилийн дөрвөн улиралд цоохор ирвэсийн амьдрал	15
Цоохор ирвэсийн эзэмшил нутаг ямар байдаг бол?	18
Цоохор ирвэс хоорондоо хэрхэн харьцдаг вэ?	18
Хүний бүтээсэн гайхамшиг	20
Хүмүүс ирвэсийг яагаад тэр бүр харж чаддаггүй вэ?	21
Цоохор ирвэс хүн барьдаг уу?	22
Монголчуудын цоохор ирвэсэнд хандах уламжлал	22
Цоохор ирвэс ам бүлээрээ амьдардаг уу?	23
Цоохор ирвэс хэд насалдаг вэ?	23
Цоохор ирвэс цус сордог уу?	23
Цоохор ирвэсийн шархдуулсан мал яагаад эдгэдэггүй вэ?	24
Аюул занал, өвчин эмгэг, дайсан амьтад	24
Экосистем гэж юу вэ?	26
Экосистемд ирвэс ямар үүрэгтэй вэ?	27
Цоохор ирвэсийн үнэ цэнэ	29
Хэрэв та цоохор ирвэс агнавал яах вэ?	29
Ирээдүй үеийнхэнд маань юу үлдэх вэ?	30
Олон улсын хэмжээнд ямар ажил хийгдэж байна?	31
Орон нутгийн түвшинд юу хийж болох вэ?	32
Ном зүй	34

Өндөр уулын гайхамшиг

Та бүгд өндөр уулын гайхамшиг болсон хатан хаантай илүү дотно танилцахыг хүсэж байна уу?

Энэхүү гайхалтай, сүрлэг амьтныг цоохор ирвэс гэж нэрлэдэг. Номын хуудаснаас өнөө цагт ховордож буй энэ амьтны амьдралын тухай олон сонирхолтой зүйлийг мэдэж авах болно. Одоогоор дэлхий дээр 4,080-6,590 цоохор ирвэс байна (Маккарти нар, 2003). Байгаль дээрх эдгээр цоохор ирвэсээс гадна гадаад орны амьтны хүрээлэнд 600-700 толгой ирвэс байдаг.

Яагаад

ЦООХОР ИРВЭС

гэж нэрлэсэн бэ?

Шинжлэх ухаанд “ирвэс” гэдэг нь эртний түрэг хэлээр ирбийз буюу цасны муур гэсэн үг. Оросын ном, зохиолд “снежный барс” буюу “цасны бар” гэдэг байснаа сүүлийн үед ирбис гэсэн нэрийг их хэрэглэж байна. Англиар сноу леопард, хятадууд пу-пи, япончууд тора, узбекууд аладжи барс, халимагууд иргиз, татарууд афганш, якутууд хахай, эвенк, тунгусууд куник, казахууд каплан эсвэл кабан гэж нэрлэдэг байна. Францын нэрт байгаль судлаач, гүн де Бюффон “Байгалийн түүх” номондоо 1761 онд ирвэсийн тухай анх таван хуудас бичиглэл оруулсан байдаг. Хожим 1775 онд Германы эрдэмтэн Шребер энэ амьтныг шинжлэх ухааны нэршилд оруулсан юм. Цоохор ирвэсийн шинжлэх ухааны нэршил нь *Uncia uncia* (Унциа унциа) юм.

Цоохор ирвэсийн зарим ОНЦЛОГ ШИНЖ

Махчин амьтад дотор мийнхэн (өмнө нь муурын овог ч гэдэг байв) хэмээх овог бий. Мийнхэнд дэлхийн хэмжээнд 37 зүйл амьтан багтдаг. Ер нь том мийд арслан, бар, леопард, гепард, ирвэс мэтийн том биетэй, хүчирхэг махчин амьтад ордог.

Цоохор ирвэс урт сунасан биетэй, харьцангуй богино хөлтэй, урт сүүлтэй. Бие гүйцсэн цоохор ирвэсийн биеийн урт 103-130 см, сүүлний урт 92-105 см, жин 23-41 кг, тавхайн урт 9-11 см, тавхайн өргөн 7-9 см. Сүүл нь жигд, өтгөн үсэрхэгжсэн тул бүдүүн харагддаг. Үсэн бүрхүүл нь онцгой шигүү (өтгөн), сахлаг, зөөлөн. Ийм үсэн бүрхүүл хүйтнээс хамгаалах үүрэгтэй болдог.

Цайвар шаргалдуу, үүлэн саарал дэвсгэр дээр тод дугуй хар толбо бүхий гоёмсог арьстай. Толбо, хээ нь биеийн хэсэг бүрд өөр өөр байдаг. Тухайлбал, хэвлийдээ толбогүй. Толгой нь олон жижиг хар толботой, сүүлний дээд хэсэгт хоёр эгнээ туурайрхуу хэлбэрийн толботой, сүүлний үзүүрээр хажуу тийшээгээ зөв биш хэлбэрээр өргөсөж 5-6 хөндлөн цагираг үүсгэдэг. Бие гүйцэхийн хэрээр толбо нь томорч сийрэгжин өнгөн дэвсгэр нь илүү ялгаран харагдана. Иймээс нутгийн хүмүүс зүсээр нь ирвэсийг хар болон шаргал цоохор гэж хоёр ангилдаг. Хар цоохор ирвэсийг залуу, харин шаргал цоохор ирвэсийг бие гүйцсэн ирвэс гэж ойлгоход буруудахгүй. Гадаад байдлаар нь эр, эмийг нь ялгахад хэцүү. Эр ирвэс эмээсээ биеэр арай том, бахим тул эр, эм ирвэс нэг дор байвал харьцуулан ялгаж болох юм.

Цоохор ирвэсийн гадаад галбир, ерөнхий зан төрх ямаршуу байдгийг хүмүүс телевиз, радио, ном, хэвлэлээс олж мэдсэн байдаг. Гэсэн хэдий ч энэ амьтны гоёмсог зөөлөн арьсны тухай, эсвэл урт сүүл нь ямар үүрэгтэй, өндөр уулын хатуу ширүүн нөхцөлд хэрхэн дасан зохицсон болоод түүний амьдралын тухай сонин хачныг сонирхох нь лавтай.

Монголчууд ирвэсийн эрийг нь гэнд, эмийг гинс, нялх төлийг нь гүем хэмээн нэрлэдэг.

Мийн овгийнхон

Цоохор ирвэс ХААНА АМЬДАРДАГ ВЭ?

Аливаа амьтныг байгаль дээр нь хамгаалж, хадгалан үлдэнэ гэдэг нь угтаа түүний орогнон бүгэх, тайван амьдрах, үржих, төллөх, тухлан амрах гэр орон, идэш тэжээл, ундлах усыг нь багтаасан "амьдрах орчин"-ыг нь хэвээр байлгахыг хэлнэ. Цоохор ирвэс амьдралынхаа ихэнх хугацааг өвс ургамал тачир, хад асга, эгц цавчим хясаа цохио, нугачаа сархиаг ихтэй өндөр ууланд өнгөрүүлнэ. Цоохор ирвэсийн жинхэнэ амьдрах орчин далайн төвшнээс дээш 3000-5000 метр өндөрт оршино. Ихэнх нутагт зуны улиралд далайн төвшнээс дээш 3660-3970 м-ийн өндөрт амьдардаг.

Харин Таласкийн Алтай, бутлаг ургамлын тархацтай энэ махчин амьтны оршин тэжээлт амьтны амьдрах амьдрах орчин янгир олонтаа.

Орогнон бүгэх

Монголын Зүүнгарт бол 600-1200 метрт модлог, давхцан байдаг аж (ОХУ-ын Улаан ном, 1985). Ер нь амьдрах нутаг түүний идэш тэжээл бологч өвсөн орчинтой давхцдаг. Монгол оронд цоохор ирвэсийн ямаа, аргаль хонины амьдрах орчинтой давхцах нь

газар нь гол төлөв агуй, хүн хүрч очиход бэрхшээлтэй хад, хавцалтай уул байдаг.

Цоохор ирвэс ЮУ ИДДЭГ ВЭ?

Цоохор ирвэс нь өөрөөсөө хавьгүй илүү жинтэй тураг амьтныг агнах чадвартай. Монгол орны цоохор ирвэсийн гол идэш тэжээл нь янгир ямаа бөгөөд аргаль хонь, тарвага, туулай, огдой, бусад мэрэгч амьтан, хойлог, хахилаг, ятуу зэрэг шувуудаар хооллоно. Буга, гахай мэтийн тураг амьтныг ч хааяа зооглоно. Манай орны тухайд янгир ямаа, аргаль хонь, тарвага зэрэг үндсэн идэш тэжээл нь ховордож, идэш тэжээлийн гачаалд орвол, хариулгагүй яваа адуу, сарлагийг юуны түрүүнд иднэ. Нэн ялангуяа өвлийн улиралд хариулгагүй яваа хонь, ямаа ч барьж иддэг.

Тураг амьтан баривал түүнийгээ 2-7 хоног иддэг байна. Ирвэсийн барьсан олзыг бусад амьтан тэр бүр олзолдоггүй. Идэш тэжээл болох амьтнаа чоно шиг нэг дор олноор барьдаггүй нь ирвэсийн онцлог юм.

Цоохор ирвэсийн идэш тэжээлийн бүрэлдэхүүний 15 хувийг ургамал, 7 хувийг шороо эзэлдэгийг тогтоосон ч ургамал иддэгийн учир шалтгааныг бүрэн тайлбарлаж чадаагүй байна (Монгол орны цоохор ирвэс, 2003).

Гэвч зарим судлаачид ирвэс нь идсэн хоол тэжээлээ шингээх болон гэдсэн дэх паразит амьтдыг багасгах үүднээс өвс, ургамал иддэг байж болох талтай хэмээн таамагладаг.

The background of the page is a dark, atmospheric painting. It depicts a leopard with a distinctive black-spotted coat resting on a rocky, uneven ground. In the upper left corner, a full moon is visible against a dark sky. The overall style is painterly and moody, with a color palette dominated by dark blues, greys, and blacks, accented by the leopard's orange and black fur.

Ирвэсийн идэш тэжээлийн бүрдэлийг тодорхойлохын тулд ялгадсыг нь задлан шинжилж үзсэн байна. 27 удаагийн судалгааны 20-д нь янгирын, 7-д нь тарваганы, 1-д нь малын (сарлаг) мах идсэн гэсэн дүн гарсан байна.

- Нэг ирвэс жилд дунджаар 16 янгир ямаа барих шаардлагатай байдаг.
- Сард хоёроос доошгүй буюу 10-15 хоног тутамд нэг амьтан агнана.

Энэ амьтны ангуучлалд зузаан, хөвсгөр цасан бүрхүүл саад болдог. Гол төлөв харуй бүрий, шөнийн цагаар ангуучилдаг. Заримдаа үүл, манантай бүрхэг үед өдрийн цагаар ангуучлах тохиолдол бий.

Гайхалтай амьтны ГАЙХАМШИГТАЙ ЧАДВАРУУД

- Цоохор ирвэсийн олзоо барьдаг үндсэн арга нь гэтэж байгаад огцом үсэрч, олз бологч амьтан дээрээ буудаг. Ингэж үсрэхэд сүүл нь залуурын үүрэг гүйцэтгэдэг. Хол зайд үсрэхэд хүчирхэг хойд хөлийн түлхэлт гол үүрэгтэй. Идэш тэжээл бологч амьтад руу гэтэн үсрэхдээ 14 метр хүртэл үсрэх чадвартай.
- Өөрийн эзэмшил газар нутгаа хаяглан тэмдэглэдэг. Ингэж хаяглан тэмдэглэх үйлдлийг бумбаа, үнэртэн, самартас гэсэн хэлбэрээр илэрхийлнэ.
 - Бумбаа гэдэг нь цоохор ирвэс ялгадасаа хойд хоёр хөлөөрөөр самардан булах үед үүссэн жижиг хэлбэрийн овоолсон шороог хэлнэ.
 - Цоохор ирвэс үнэрт шүүрлээ 60-70 хэмийн налуутай хаданд нар салхинаас далд газар цацдаг ба энэ нь харахад шээс шиг боловч тослог гормонтой тул үнэрээ удаан хадгалдаг. Үүнийг үнэртэн хэмээн томъёолдог.
 - Дараагийн ирвэс ирээд тавьсан тэмдгийг харахад хялбар үүднээс мод маажсан мөрийг голдуу захын ганц модонд тэмдэглэдэг, үүнийг самартас хэмээн томъёолдог.
 - Дээрх шинж тэмдгээс гадна цоохор ирвэсийн баас, мөр зэргийг мөн хаяглах үйлдэлд хамааруулан үзнэ.
- Амьдарч байгаа орчноосоо төдийлөн ялгаран харагдахгүй зүстэй. Үүнийг биеэ хамгаалах, бас ангуучлал хийхдээ өөрийгөө далдлах ивээл өнгө гэдэг.
- Өндөр уулын хахир хүйтэн өвөлд дасан зохицож дулаан үсэн бүрхэвчтэй.
- Хүйтний улиралд сүүлээрээ нүүрээ халхалж, биеэ хучдаг. Энэ нь дулааныг гадагш алдахгүйн зохилдлого юм.
- Хамрын суваг өргөссөн нь амьсгалах үед хүйтэн агаарыг уушиг руу шууд оруулахгүй бүлээцүүлж өгдөг байна.
- Эгц цавчим, өндөр хад асганд сайн явахад зохицсон өргөн тавхайтай.

БОР ХООЛ

Бид 2007 оны VIII сарын 24-нд ховор тохиолдох завшаанаар гурван зулзагатай эм ирвэсний зураг авч билээ. Тэгэхэд байгаль хамгаалагч Б.Алтангэрэл, амьтан судлаач Б.Баярмаа, оюутан М.Баяраа, Кайтлин Якобс нар Увс аймаг дахь Цагаан шувуутын Дархан цаазат газрын цоохор ирвэсний тоог тогтоохоор 30 гаруй автомат зургийн аппаратыг 3 сар тавьж ажилласан юм. Зураг авдаг өдөр Кайтлин Хойд сайрын амны дээд эхэнд байх хүрхрээгийн баруун хөтөлд тавьсан 2 аппаратыг шалгахаар явлаа.

Кайтлин уулын жим даган явсаар хүрхрээнд дөхөж ирээд том бул чулуу тойрсонд яг урд нь голын эргийн сайран дунд ирвэс янгир идэж тааралджээ. Кайтлин айн зогтусаж, бурхан минь, бурхан минь над руу битгий дайраасай гэж шивнэн ухарсаар байлаа.

Хоолоо харамласан махчин амьтад хүн рүү дайрдаг гэж тэр сонссон байжээ.

Арваад алхам холдоод
айх нь гайгүй болж сэтгэл
уужран лавлан харвал
эм ирвэс тоосон янзгүй
7-8 настай янгирын мах
зооглож байжээ. Харин
3 нялх гүем мах идэхээ
болиод түүнийг сонирхон
харж зогсоно. VI сард
гарсан зулзаганууд гээд
бодоход энэ гүнцэг тэдний
анхны махан хоол байж
таарав. Монголчууд хүүхэд
бор хоолонд орж байна гэж
ярьдаг даа, түүнтэй нэгэн
адил 3 сартай гүем бор
хоолонд орж байсан нь тэр
ажээ.

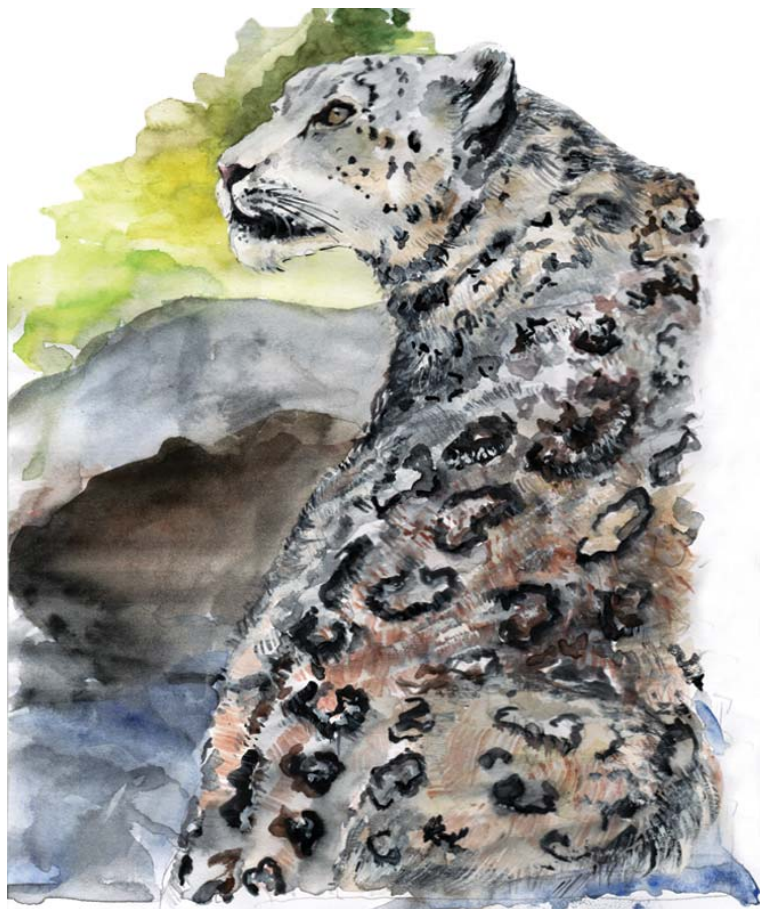

СОНИУЧ ГҮЕМ

Наадам дөхөж байсан үе. Говь-Алтай аймгийн Цогт сумын нутаг Өлгийн голын эхэн дэхь хээрийн судалгааны төв байрласан жижиг гэрээс эртлэн гарсан биологчид радио дохиололтой 4-5 орчим насны эм ирвэсийг олж үзэхээр өдөржин явлаа. Хүлээн авагчаа нээж хүзүүвчнээс ирэх дохиог байн байн чагнана, хад цохио ихтэй эгц цавчим уулын бартаанд хаагдаад тэрхүү дохио сонсогдохгүй л байлаа. Амьтан судлаачид түр амсхийгээд нэгэн том хадан цохионы араас нь мацав. Их өндөрлөг газар тул тэндээс дохио уулын нугачаанд хаагдалгүй сонсогдоно гэж бодсон хэрэг. Үнэхээр ч бодсоноор боллоо. Дохио дуулдаж байна. Эхлээд бүдэг байснаа аажмаар тодорч эхлэхэд ирвэс ойртож ирж байгааг судлаачид ойлголоо. Тэд зургийн аппаратаа бэлтгээд хадан цохионы дээд ирмэгт газарт наалдан хэвтэж хүлээв. Эм ирвэс төдөлгүй тэдний хэвтэж байсан цохионы баруунтайгаас гарч ирэв. Хойноос нь бор шар зүстэй гахайн тоорой шиг 2 амьтан дагажээ. Хоорондоо ноцолдож, тоглоно. Ирвэс ойртож ирснээ биднийг мэдэв бололтой огцом дуугарч гүемээ дуудав. Нөгөө хоёр нь хүн байгааг мэдээгүй тул яах гэж дуудаад байгааг ойлгосонгүй бололтой эх рүүгээ гүйж очсоноо буцаад л нэг тийш гүйж, ноцолдон тоглож, хоцорч үлдэн хад чулуу, өвс бутны ёроол бүрийг үнэрлэн сониучирхана. Эх нь сандран нааш цааш гүйж бушуухан дагуулж явахыг оролддоно. Аюул ойрхон байна гэж хэлэвч нялх гүемүүд ойшоосонгүй тоглосоор. Эцэст нь эх нь огцом дуугараад том хадны хажууд нуугдан хэвтвэл 2 гүем харайн ирж дэргэд нь нуугдан хэвтлээ. Ингээд эх нь үсрэн босож зугтвал 2 гүем ч эхийгээ даган харайн холдлоо. Ээжийнхээ заасан амиа хамгаалах гэдэг нэгэн хичээлийг тэд ойлгосон бололтой.

Цоохор ирвэс НЯМБАЙ АМЬТАН

Мийнхэнийг нямбай нь дэндсэн амьтад гэдэг, үнэнч байх. Сарвуугаа сайн гэгч долоож цэвэрлээд, дараа нь шүлсээ түрхэж байгаад нүүрээ угааж гарна. Бас нуруу зоогоо дагуулан долоож үсээ толийлгоно. Гэхдээ энд бид ирвэс нямбайлсан тухай арай өөр түүх өгүүлэх гэж байна. Өмнөговь аймгийн Говь гурвансайхан уул олон ирвэстэй, эрт дээр үеэс нутгийн анчид цоохор ирвэсийг сайн мэддэг, олонтаа харж дурандаж байсан газар. Аргаль, янгир, ирвэс гээд олон зүйлийн амьтан тоймгүй олон, аргаль янгир агнаж дунд сургуулийн дотуур байрны хүүхдийн хоолонд нийлүүлдэг, цоохор ирвэс агнаж улсын бэлтгэлд өгдөг байсан 1960-аад оны дунд үед юм байх, нэгэн сайн анчин янгир агнахаар ууланд явжээ.

Сүрэг янгир ямаа харж хойноос нь дагаж явсаар, агнах боломж олдохгүй, боломж гарахыг хүлээн дурандсаар байж. Гэтэл янгирын сүрэг дэрхийтэл үргэн одов. Янгир зогсож байсан газар нэгэн ирвэс харайн бууж гэнэ. Цохионы оройгоос харайсан ирвэс янгир барьж чадсангүй дэмий харайжээ. Янгир ч барьж чадсангүй, над ч ойртож буудах завдал өгсөнгүй гэж анчин бодон нөгөө ирвэсийг дурандан сууж байлаа. Гэтэл ирвэс янгир байсан тэрхэн тэгшхэн газрыг бодлогширон тойроод байх шиг анчинд санагдсанд сохирхон дурандвал тэр хэсэг газрыг нэлээд тойрч харж байснаа буцаад харайсан цохио руугаа өгсөн гарав гэнэ. Эндээс мөн хэсэг хугацаанд доош харж зогссоноо дахин харайж нэг янгирын зогсож байсан газар яг буув. Яагаад алдаж харайв, янгир яагаад барьж чадсангүй вэ гэж үйлдэлдээ дүн шинжилгээ хийж дахин харайж алдалгүй буусан байх гэж хожмоо анчин надад хүүрнэж билээ.

ЦООХОР ИРВЭСНИЙ МӨРТЭЙ ИЖИЛЭВТЭР ЯМАР АМЬТАН БАЙДАГ ВЭ?

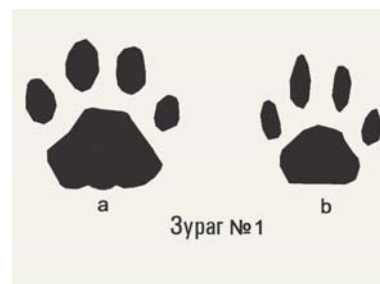
Монгол Алтай, Говь-Алтайн нуруу болон зарим уулархаг нутагт цоохор ирвэсээс гадна шилүүс мий идээшин нутагладаг. Зарим тохиолдолд орон нутгийн хүмүүс, байгаль хамгаалагч нар шилүүс мий, цоохор ирвэсийн мөрийг ялган таньдаггүй.

Монголчууд бие гүйцсэн шилүүсийг "морин шилүүс", бага залуу, төлийг "хонин шилүүс" гэж нэрийдэн ялгадаг.

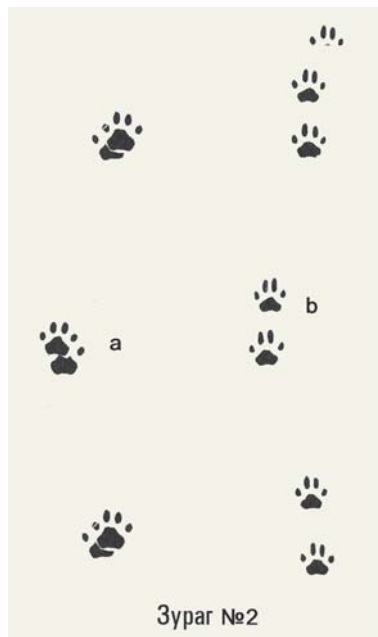
Ирвэс болон шилүүс мийн мөрийг хамгийн энгийн аргаар ялган таних арга зүйг дор сийрүүлэв (А.Жегал, Е.Кашкаров, Матюшкин нарынхаар).

Үүнд:

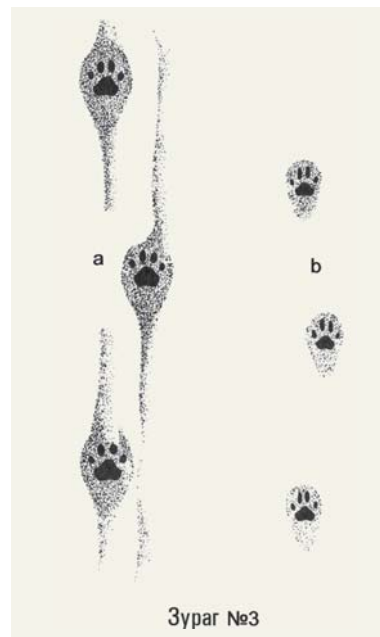
- Бага цастай эсвэл зөөлөн хөрсөн дээр гарсан цоохор ирвэс, шилүүс мийн мөрийг ялган таних зургийг энд харуулж байна (зураг 2a - Цоохор ирвэс, зураг 2b - Шилүүс мий).
- Цоохор ирвэс цас ихтэй газар явахдаа энерги хэмнэх үүднээс эхэнд явж байгаа ирвэсийн мөрийг дараагийн ирвэс нарийн даган явдаг учраас тэдний сарвуу нарийн тод гардаггүй. Харин шилүүс мийн сарвууны дүрс тод гарсан байдаг. (зураг 2a - Цоохор ирвэс, зураг 2b - Шилүүс мий).
- Дараагийн ялгах тэмдэг нь цоохор ирвэсийн хурууны мөр бахим (зураг 1a), богино ерөнхий хэлбэр бөөрөнхий байдаг бол шилүүс мийн хурууны мөр нарийн, урт, зуйван хэлбэртэй (зураг 1b) үлдэж хоцорсон байдаг.
- Цасан дээр гарсан цоохор ирвэсийн мөр нэгэн шугамд харагддаг (зураг 3a) бол шилүүс мий нэгэн шугамаар явдаггүй байна (зураг 3b).

Зураг №1

Зураг №2

Зураг №3

ХАВАР

Аливаа амьтны ороо нийллэгийн үе бол үр удмаа үлдээх хариуцлагатай мөч. Энэ нь ирвэсэнд хавар тохионо. Ирвэс II сарын эхний ба дундах арав хоногт ороо нийллэгт ордог. Ороо нийллэгт орохыг нутгийн иргэд “ирвэс хошоолох” гэж ярьдаг. Ирвэс хошоолох үедээ хаяглах нь элбэгшиж, заримдаа харуй бүрийгээр онцгой дуу авиа гаргаж орилж хашгирна. Харин нэг онцлог нь хошоолж байх үедээ мал руу огт дайрдаггүй байна. Хошоолж байх үедээ агуйн хажууд хоносон малыг барьдаггүйг малчид жишээ баримтаар батлан ярьдаг.

Ороо нийллэгт орсны дараа идэш тэжээл хайж үүгээр түүгээр хэрэн хэсэн явах нь ихэсдэг. Ер нь хаврын эхэн, дунд үед идэш тэжээл хомс байдаг. Ирвэсэнд хамгийн чухал үзэгдэл бол ичигсэд гарч идэш тэжээлийн өөр эх үүсвэр нэмэгдэнэ. Тарвага, зурам, бусад мэрэгчид ирвэсний идэш тэжээлд чухал үүрэг гүйцэтгэж эхэлнэ.

ЗУН

Зуны эхэн сар бол ирвэсний төллөдөг үе. Эм ирвэс болох гинс үр төлөө эсэн мэнд өсгөхийн тул нууцлагдмал, аюулгүй байдлыг хангасан хадан агуйг сонгон төллөдөг байна. Гүем нь нүдээ нээгээгүй төрдөг. Дөнгөж төрсөн гүемийн биеийн урт 25 см, сүүлний урт 15 см, жин 500 гр байна. Дөнгөж төрсөн гүемийг гинс үсэн бүрхүүлээрээ дулаацуулан, сүүгээрээ тэжээн бойжуулдаг. Төрснөөс хойш 6-7 хоногийн дараа гүем нүдээ нээдэг. Ихэвчлэн 2-3 гүем төрдөг ба ховор тохиолдолд (амьтны хүрээлэнд) 5 хүртэл гүем гаргана. Байгаль дээр олон зулзагыг тэжээж өсгөхөд маш хүндрэлтэй байдаг тул ердийн зулзагалалт 2-3 гүемээс хэтэрдэггүй байна.

Тэдний амьдралын хувьд үр зулзагаа өсгөж бойжуулах туйлын хариуцлагатай, бас зай завгүй үе нь зуны улирал юм. Гэхдээ зуны улиралд тарвага, зурам, бусад амьтдаар хооллох боломж

ӨНДӨР УУЛЫН ГАЙХАМШИГ

нэмэгддэг. Тогтмол нэг газар байдаг нүхний амьтдыг эрж хайхад цаг бардаггүй.

Зуны сүүл сараас эхлэн нялх гүем үүрнээсээ гарч ойр орчинтойгоо танилцан, наранд биеэ ээнэ, тоглож наадна. VII, VIII сард эхийгээ дагаж анд гарна. Эхтэйгээ цуг явж барьж орхисон ан амьтанд хүрэх чадалтай болно.

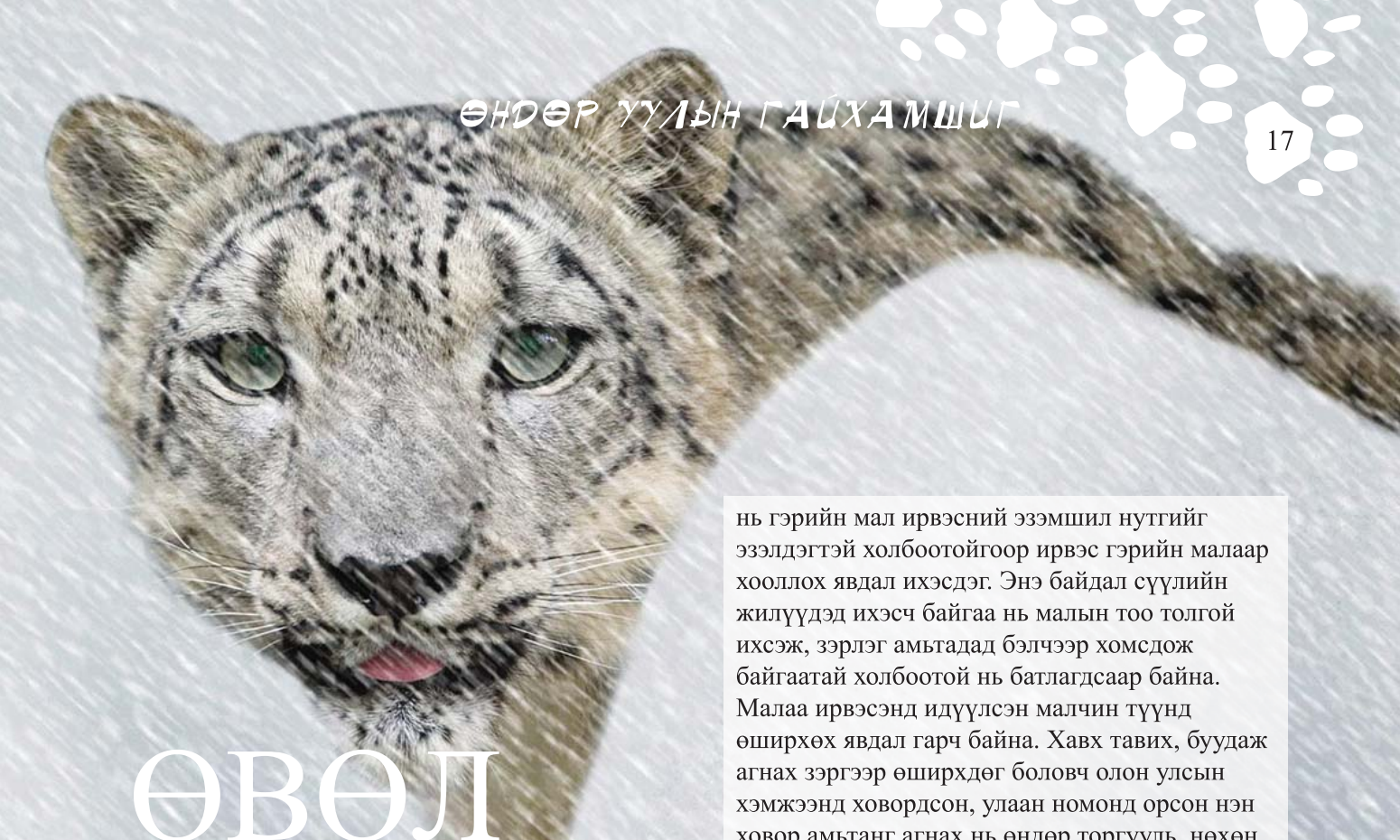
Дөнгөж төрсөн гүем мөнх цасны хайлалт шар усны үерт үс норж даарах аюултай. Мөн зуны цагт тоглож наадаж байхад нь махчин шувуу шүүрэх тохиолдол байдаг.

НАМАР

Намар цагт ихэнх амьтад тарга тэвээрээ авч, хүйтэн өвлийн бэлтгэлээ базаадаг үе. Аргаль хонь, янгир ямаа уулнаас доош уруудах гүем махан хоолонд орно.

Намрын шувтаргаар бүх төрлийн үслэг ангийн арьс, үс бүрэн боловсордог, тураг амьтны тарга, хүч гүйцдэг тул ан агнах үе эхэлдэг. Иймээс намар бол ан амьтныг хууль бусаар агнах тохиолдол олонтаа. Учир иймээс энэ үед ан амьтны хууль бус агнууртай тэмцэх хяналт, эргүүлийг тогтмолжуулах үүрэг хүлээсэн хууль сахиулах байгууллага, ард иргэд анхаарах шаардлагатай. Цоохор ирвэсийг хууль бусаар агнах нь тухайн иргэнд туйлын хор хохиролтойгоос гадна энэ амьтны оршин тогтнохуйд сөрөг үр дагавар авчирдаг гэдгийг иргэд тэр бүр мэддэггүй.

ӨВӨЛ

Өндөр уулын хахир хүйтэн өвөлд дасан зохицож дулаан үсэн бүрхэвчтэй болсон байна. Өвөл цагт энэхүү үсэн бүрхэвч нь хамгийн сахлаг болдог. Цоохор ирвэс нь -35°C -аас -40°C , түүнээс ч дээш хэмийн хүйтнийг тэсвэрлэх чадвартай. Өргөн том тавхай нь цасан дээгүүр түвэггүй явахад зохицсон бөгөөд тавхайны салаа хоорондын үс нь хөлийг дулаацуулан хөлдөхөөс сэргийлнэ.

Өвлийн улиралд малчид, ирвэс хоёрын хоорондын зөрчил ихэсдэг. Ирвэсний байршил нутаг нь малчдын өвөлжөөтэй давхцдагт гол учир нь бий. Идэш тэжээл бологч янгир ямаа, аргаль хонь, бусад амьтад хүнээс дайжин оронд

нь гэрийн мал ирвэсний эзэмшил нутгийг эзэлдэгтэй холбоотойгоор ирвэс гэрийн малаар хооллох явдал ихэсдэг. Энэ байдал сүүлийн жилүүдэд ихэсч байгаа нь малын тоо толгой ихсэж, зэрлэг амьтадад бэлчээр хомсдож байгаатай холбоотой нь батлагдсаар байна. Малаа ирвэсэнд идүүлсэн малчин түүнд өширхөх явдал гарч байна. Хавх тавих, буудаж агнах зэргээр өширхдөг боловч олон улсын хэмжээнд ховордсон, улаан номонд орсон нэн ховор амьтанг агнах нь өндөр торгууль, нөхөн төлбөр хүлээж, эрүүгийн хэрэгт татагддаг гэдгийг малчид одоо мэддэг болжээ. Түүнээс гадна ирвэс агнах нь хар мөртэй гэдэг учраас түүнийг тэр бүр агнахыг завддаггүй байна.

Ороо нийллэгийн өмнөх үе өвлийн сард тохиолдоно. Энэ үед мал, амьтан барьж хүнс нөөцлөдөг тул ирвэсний өдрийн идэвхжил сэргэж, хаяглах байдал эрчимждэг байна. Иймээс энэ үед буюу I сарын төгсгөлөөр гэрийн мал барих нь ихэсдэг.

Өвөл эх гинс нь гүемээ орхидоггүй, хамт амьдардаг. Ер нь гинс үр төлтэйгээ 2 нас хүртэл нь хамт амьдрах ба ээлжит ороо нийллэг болох хүртэл бойжуулна.

Цоохор ирвэсийн эзэмшил нутаг ямар байдаг бол? Цоохор ирвэс хоорондоо хэрхэн харьцдаг вэ?

Цоохор ирвэс өөрийн гэсэн эзэмшил нутагтай. Өөрийн эзэмшил нутгаа хэд хэдэн хаягаар тэмдэглэн хил хязгаарыг нь тогтоодог. Цоохор ирвэсний эзэмшил нутгийн хэмжээ, хил хязгаар нь газрын гадаргын онцлог, идэш тэжээлийн элбэгшлээс хамааран газар бүр өөр өөр байдаг. Жишээлбэл, Балба улсад радио дохиолол бүхий хүзүүвчтэй ирвэс 30-65 км² талбайг эзэмшин амьдарч байжээ.

Дохиолол ашиглан судалсан судалгааны дүнгээс үзэхэд Монголд эр ирвэс буюу гэнд 400 км², эм ирвэс буюу гинс 1590 км² хүртэл нутагт гүйдэлтэй байсан нь Балба улсынхтай харьцуулахад олон дахин их байна.

Цоохор ирвэс эзэмшил нутгийнхаа 1-16 хувьд амьдралынхаа ихэнх хугацааг өнгөрүүлнэ. Энэ нь газар нутгийн уужим томоос гадна хоол тэжээлийн элбэгшилтэй шууд холбоотой юм.

Тэд эзэмшил нутаг, хаяглах үйлээрээ дамжин хоорондоо харьцдаг байна. Ер нь бусад ирвэстэйгээ тодорхой зайнаас харьцдаг гэж үздэг. Харин ороо нийллэгийн үед онцгой дуу авиагаар орилж хашгиран бие биенээ дууддаг байна.

Цоохор ирвэсний хамгийн их үлдээдэг тэмдэг, ул мөр бол бумбаа юм. Гэрийн тэжээвэр мууртай адилаар шээснийхээ дараа хойд хоёр хөлөөрөө шороо овоолон шээсээ булдаг. Бумбааны хажууд ирвэсний баас байх нь элбэг боловч үнэг, хярс гэх мэт амьтад бумбааны ойролцоо баах нь их байдаг. Бумбааны хажууд бусад амьтны баас байх нь ирвэсний баасыг судалгаа шинжилгээнд дээж болгон авах үед төөрөгдүүлдэг байна.

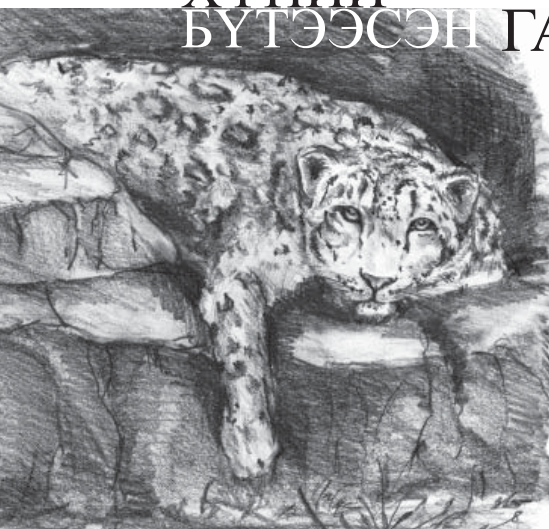
Цоохор ирвэсний амьдралын бас нэг ул мөр, хаяг бол хадны нөмөрт цацсан үнэртэн юм. Энэ үнэрт шүүрэл гаргадаг булчирхай шулуун гэдэсний төгсгөл орчимд байдаг. Нар тусахгүй хадыг сонгон авч үнэрт шүүрлээ цацна. Түүгээр явсан өөр ирвэс тэр хаданд нь үнэрээ үлдээдэг байна. Энэ нь би үүгээр ирээд явлаа гэсэн тэмдэглэгээ, дохио болдог. Ийм сонирхолтой хэлбэрээр өөр хоорондоо мэдээлэл солилцдог ажээ.

Модтой газарт сондгой модыг сарвуугаараа самардаж өөрийн ул мөрийг үлдээдэг тохиолдол бий. Үүнийг “ирвэсний самардас” гэдэг.

Өвлийн улиралд цасан дээр үлдээсэн мөрөөр нь тухайн бодгаль хэзээ, хаанаас хаашаагаа явсаныг мэдэж болно. Мөрний том багаар нь насыг нь багцаалан мэдэх боломжтой. Манай орны тухайд ирвэсний амьдардаг орчинд түүний мөртэй дүйцэхүйц том мөртэй махчин амьтан байхгүй юм. Нэн ялангуяа, шинэ цас орсны дараа мөрийг нь мөшгих нь нуугдмал амьдралтай энэ амьтны амьдралыг судлах гол аргын нэг юм.

ХҮНИЙ БҮТЭЭСЭН ГАЙХАМШИГ

Өндөр уулын гайхамшиг, нууцлагдмал амьдралтай энэ махчин амьтныг хүн судлаж хаана, хэд хэчнээн тоотой байгааг тооцоолж устан цөөрч байгаа шалтгааныг тодорхойлж хамгааллын олон арга хэмжээ явуулж байна.

Цоохор ирвэс нь дэлхийн хэмжээнд Памир, Гүндүкүш, Гималай, Тянь-Шань, Хархорум,

Алтай Соён зэрэг Төв ба Дундад Азийн өндөр уулын системийг дамнан оршдог Орос, Казахстан, Киргизстан, Тажикстан, Узбекистан, Афганистан, Пакистан, Монгол, Хятад, Бутан, Балба, Энэтхэг гэсэн 12 оронд 2 сая км² талбайд тархан амьдарч байна. Энэ талбайн хэмжээ нь Хятадын газар нутгийн 60%-тай тэнцэх ажээ. Нэг талаас харвал их уудам нутаг эзэлж байгаа мэт боловч уг амьтан тоо толгойн хувьд цөөхөн юм.

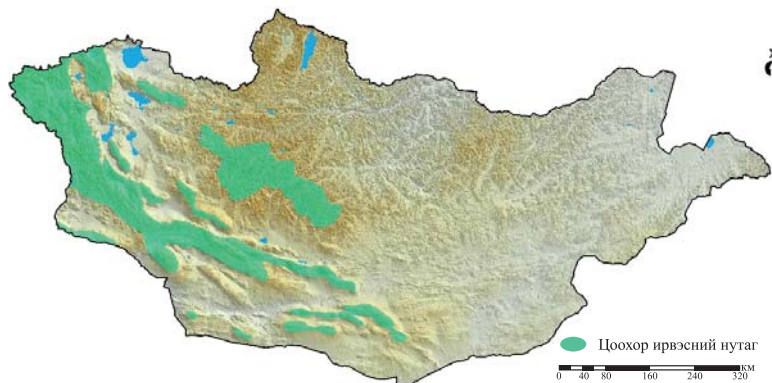
Одоогоор дэлхий дээр 4,080-6,590 цоохор ирвэс байна (Маккарти нар, 2003). Байгаль дээр байгаа ирвэсээс гадна дэлхийн амьтны хүрээлэнгүүдэд 600-700 толгой ирвэс байна. Эдгээр тооны их, багыг жишиж үзвэл 10-20 малчин өрхийн хоттой хоньтой тэнцэхүйц мөртлөө 12 улс орны нутагт энд тэнд цөөхөн цөөхнөөр аж төрдөг байна. Угаасаа байгаль энэ амьтны тоо толгойг цөөхөн байхаар заяажээ. Нууцлагдмал амьдралтай энэ амьтан манай улсын хэмжээнд

Цоохор ирвэс ямар улсад хэд хэчнээн байгааг хүснэгтээр тоймлон харуулбал:

1. Афганистан	100
2. Бутан	100
3. Хятад	1500-2000
4. Энэтхэг	400
5. Монгол	700-1200
6. Балба	300
7. Пакистан	300
8. Орос	120
9. Казахстан	100
10. Киргизстан	500
11. Таджикстан	150
12. Узбекистан	50

ЦООХОР ИРВЭСНИЙ ТАРХАЦ НУТАГ

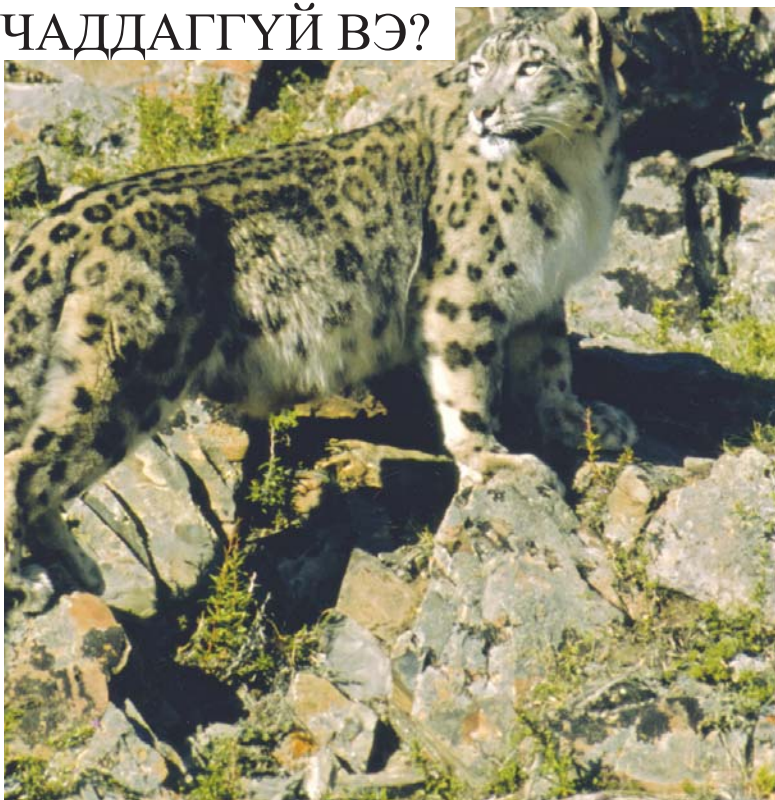
хэд хичнээн тоотой байдаг бол гэсэн асуулт хэн хүнд сонирхолтой нь ойлгомжтой. Цоохор ирвэс байж болох бүх нутагт 328 замналын судалгаа хийж манай орны цоохор ирвэсний тархац, түүний өнөөгийн төлөв байдалд үнэлгээ өгч, нарийвчлан дэлхэц нутгийн зургийг гаргасан билээ. 2000 оны байдлаар Монгол оронд 500-1000 орчим цоохор ирвэс байна гэж үнэлсэн (Маккарти, Чапрон 2003).

Зургийг: Д.Санжмятаа /ДБХС/ Эх сурвалж: Монгол орны хөхтөн амьтны Улаан данс

ХҮМҮҮС ИРВЭСИЙГ ЯАГААД
ТЭР БҮР ХАРЖ ЧАДДАГГҮЙ ВЭ?

Цоохор ирвэсийг байгаль дээр нь харах хувь тохиол хүн бүрт олддоггүй. Учир нь ивээл өнгө сайн хөгжсөн тул уг амьтныг орчноос нь ялган олж харна гэдэг хүндрэлтэй. Олзоо олох, барихын тулд маш хянамгай, гэтэж мярааж аажим явдаг тул хөдөлгөөн нь мэдрэгддэггүй. Хүнийг ойрын зайнаас эхэлж харсан тохиолдолд үл анзаарагдам уран хөдөлгөөн хийж нуугдах, бултах чадварыг гарамгай эзэмшсэн. Нэг цадталаа идсэн тохиолдолд идэш тэжээл хайгаад яваад байдаггүй. Хүнээс хөндий аглаг зэлүүд газарт амьдардаг тул хүний өдөр тутмын амьдралын явцад таарах нь ховор юм. Ер нь их нуугдмал, шөнийн идэвхитэй амьдралтай. Энэ бүх шалтгааны улмаас түүнийг олж харах, ажиглан судлах гэдэг амаргүй хэрэг.

Цоохор ирвэс хүн барьдаг уу?

Цоохор ирвэс зан төрхийн хувьд тун амгалан тайван амьтан. Түүнийг гэмтээж шархдуулахгүй бол хүн рүү огт дайрдаггүй. Харин “ирвэс алах нь хар мөртэй” гэдэг. Энэ амьтныг агнахыг хуулиар хориглоогүй үед хүмүүс түүнийг агнаж байсан, түүнээс үүдээд агнасан хүнд гай барцад тохиолдсон талаар хууч яриа олон бий. Иймээс хөгшчүүл түүнээс сэрэмжлэх талаар хүүхэд, залуучуудыг сургасаар иржээ. Ирвэс хар мөртэй гэдэг нь зөвхөн монголчуудын дунд байдаг зүйл биш ажээ. Оросууд “Горы - святыя места наших предков. Наши предки верили, что убийство ирбиса навлечет несчастье на охотника” гэж ярьдаг байна. Үүнийг монголчилбол “Уул бол манай өвөг дээдсийн ариун дагшин газар. Өвөг дээдэс маань ирвэс алсан анчинд золгүй явдал тохиолдох нь лавтай гэж сургадаг байв” хэмээсэн хэлц ажээ.

Монголчуудын цоохор ирвэсэнд хандах уламжлал

Энэ амьтныг уулын эзэн, агуу хүчтэн гэдэг утгаар их хүндэтгэлтэй хандаж ирсэн. Нэгэн жишээ дурдахад ирвэс гэдэг нэрээр нь дуудахыг цээрлэдэг байна. Жишээлбэл, цоохор ах, цоохор дээлт, ийжгэн, ийжгэн ах гэхчлэн нэрлэдэг байна. Малаа ирвэсэнд идүүлсэн малчин “цагаан өвгөн” авах ёстой юмаа авчээ л гэж ярилцахаас биш түүнийг ад шоо үздэггүй уламжлал Увс аймагт одоо ч байна. Анчид ирвэс алах нь хар мөртэй гэдгийг үр хүүхэд, залуу үеийнхэнд байнга сургасаар ирсэн. Ингэж сургах, ирвэсийг өширхөж алахыг хорьж цагдах, ойлгуулах явдал одоо ч байсаар байна.

Цоохор ирвэсийг Турк, Татар, Казак үндэстнүүд өөрсдийн билэг тэмдэг гэж үздэг бөгөөд Казахстаны Астана хотын эмблем болгожээ.

Цоохор ирвэс АМ БҮЛЭЭРЭЭ АМЬДАРДАГ УУ?

Хүмүүн бид шиг ам бүлээрээ хамт амьдардаггүй. Зөвхөн орооны үед эр, эм ирвэс цөөн хоног хамт байх ба үр төлөө эх нь бойжуулна.

Гүем 2 нас хүртлээ эхийн хамт амьдардаг. Гэнд хүнс гаргасан үед гинс, гүем санамсаргүй тааралдвал хоолоо харамлаж хажиглахгүй.

Цоохор ирвэс ХЭД НАСАЛДАГ ВЭ?

Байгалийн жамаар үхсэн ирвэсний шүдний цагирагийг тоолж үзэхэд ойролцоогоор 10-13 насалдаг байна. АНУ-ын Сан Диегогийн амьтны хүрээлэнд тэжээж байсан эр ирвэс 1985-2006 оны хооронд амьдарсан буюу 21 нас насалсан байна. Москвагийн амьтны хүрээлэнд нэг гинс 22 насалжээ.

Цоохор ирвэс ЦУС СОРДОГ УУ?

Манайхан ирвэсийг цус сордог гэж ярьдаг. Энэ нь эндүү ташаа ойлголт юм. Ирвэс амьтны нуруун дээр үсэрч буунгуут хүзүү, гүрээг нь хазаж ангаа муужруулдаг. Барьсан ангаа тэр дор нь идэхгүйгээр орхиод дараа нь ирж иддэг байна. Орхисон ан амьтныг нарийн ажиглавал хүзүү, гүрээнд хазсан шүдний нүхээр цус нь урсаж газарт шингэсэн байдаг.

Цоохор ирвэсийн шархдуулсан мал яагаад эдгэдэггүй вэ?

Ирвэсний шархдуулсан мал ихэнх тохиолдолд үхдэг. Адууны нуруун дээр нь ирвэс харайн буухад хажуу тийшээ займчиж, тойрч булгин унаж хөрвөөхөд ирвэс адуунаас салдаг байна. Харин ингэж мэнд үлдсэн адууны мундаа орчмоос идээ бээр гоождог. Үүний учир нь ирвэс мал барихдаа хумсаараа баздаг бөгөөд хумсны доор байсан нян шарханд орж үрждэг байна. Чонотой харьцуулбал ирвэсний хумс малд илүү их шарх үүсгэж, нян микробын улмаас буглаа, идээ үүсгэдэг байна.

Аюул занал, өвчин эмгэг, дайсан амьтад

Байгалийн хүнд хэцүү нөхцлийг даван туулахын тулд ирвэс байгалийн ширүүн бэрхшээлтэй тулгардаг байна. Уулын эзний хувьд түүнд бусад амьтдаас үзүүлэх нөлөөлөл үндсэндээ байхгүй юм. Өөрөөр хэлбэл, энэ хүчирхэг амьтанд шууд халдаж устгах амьтан байхгүй гэсэн үг. Гэхдээ цаг уурын хүчин зүйлээс хамаарах нөлөөлөл байх нь дамжиггүй.

Монгол Алтайд ирвэс хамуурч үхдэг нь нотлогдсон байна. Махчин шувуу, үер усны аюул нь гүемийн үхлийн гол шалтгаан юм. Энэ амьтан байгалийн жамаараа үхэж буй боловч маш нуугдмал амьдралтай тул байгаль дээр үхсэн ирвэсний сэг олдох нь ховор. Хэрвээ гүем үхэж үрэгдвэл түүнийг булдаг гэж хашир анчид ярьдаг.

Байгальд идэш тэжээлийн гол өрсөлдөгч нь чоно, махчин шувууд юм.

Цоохор ирвэсэнд тулгарч буй аюул заналын гол шалтгаан нь хүн юм. Хүний шууд ба дам үйл ажиллагаанаас болж ховордсон гэж үздэг. Ахуйн хэрэглээнд арьсыг нь ашиглах, яс, эд, эрхтэнийг нь уламжлалт анагаах ухаанд хэрэглэх нэрийдлээр ашиг хонжоо олох зорилгоор ирвэсийг хулгайгаар агнах тохиолдол байсаар байна. Мөн чононд тавьсан хавханд орж гэмтэх, үүнээсээ шалтгаалан зэрлэг амьтан барих чадваргүй болж гэрийн мал руу дайрч агнах явдал гарч байна.

Малын тоо толгой олширч, бэлчээрийн даац хэтэрснээс мал зэрлэг ан амьтны нутаг руу түрэн орж түүний идэш тэжээл бологч янгир, аргалийг ус, бэлчээрээр хавчих болсон. Бүр тодруулбал, ирвэсний эзэмшил нутаг руу түрж орсноор малаа олноор нь идүүлэх болжээ.

Цоохор ирвэсний тархац нутаг тасархайтах, идэш тэжээлийн дутагдалд орох үзэгдэл ажиглагдсаар байна. Идэш тэжээлийн нөөц хомсдосоноор мэнд үлдэх арга нь мал барих үндсэн шалтгаан юм. Ирвэсний идэш тэжээл болдог янгир ямаа, аргаль хонь, тарвага, алтайн хойлог болон бусад амьтдын тоо толгой цөөрч, нөөц нь улам бүр хомсдосоноор мал зооглохоос өөр аргагүйд хүрч байна.

Монголчууд бид байгаль дэлхийгээ хайрлан хамгаалж, зөв зохистой ашиглаж ирсэн хэдэн мянган жилийн арвин их уламжлалтай билээ. Сүүлийн үед энэ уламжлал алдагдаж байгаа нь байгаль хамгаалалд сөрөг нөлөө үзүүлдэг. Байгалийн доройтол эргээд хүмүүний амьдралд сөргөөр нөлөөлөх явдал улам бүр ихсэж байна.

ЭКОСИСТЕМ ГЭЖ ЮУ ВЭ?

Харилцан нийлмэл холбоотой амьд организмуудын орчинтойгоо хамтран үүсгэсэн аливаа бүлгэмдэлийг экосистем гэнэ. Ой, тундр, хээр, цөл бүгд экосистемүүд юм. Экосистем бүрт тодорхой амьтан, ургамлын зүйлүүд тохиолддог. Ойн амьтан ургамлын зүйлийн бүрэлдэхүүнийг жишээ болгон авъя. Ойн амьтан ургамлын зүйлийн бүрдэл өндөр уулынхаас ялгаатай. Энэ ялгаа уур амьсгал, гадаргын тогтоц, хөрсний бүтэц, усны давсжилт зэрэг тухайн нутаг дэвсгэрийн байгаль-уур амьсгалын маш олон хүчин зүйлээс шалтгаалдаг.

Экосистемийн үйл ажиллагаанд зүйл тус бүр тодорхой үүрэг гүйцэтгэнэ мөн экосистемд явагдах үйл явцын тодорхой хэсгийг хариуцдаг.

Жишээлэхэд, ногоон ургамал нь нарны энергийг өвсөн тэжээлтэн амьтдын хэрэглэж болох органик энерги болгон хувиргадаг. Харин өвсөн тэжээлт амьтдаар махчид хооллодог. Аль аль нь үхсэний

дараагаар сэг хүүрээр хооллогч болон олон тооны микро организмын тэжээл болдог.

Түүнчлэн ногоон ургамал ихэнх амьтдын амьсгалахад хэрэгтэй хүчилтөрөгчийг үйлдвэрлэдэг. Амьтад ч мөн ургамалд ургахад нь тусалдаг. Шувууд модыг хортонгоос ангижруулж, микро организмууд хөрснөөс шаардлагатай шим тэжээлийн бодисыг авахад тусалдаг. Экосистем дэх янз бүрийн харилцаа холбооны тухай иймэрхүү жишээнүүд маш олон.

ЭКОСИСТЕМД ИРВЭС ЯМАР ҮҮРЭГТЭЙ ВЭ?

Цоохор ирвэс дэлхийд нэн ховор гэдгээрээ онцлог амьтан юм. Түүний амьдарч байгаа бүхий л газрын хүн ард уг амьтныг хайрлах, хамгаалах, нууцлаг амьдралыг нь сонирхох сэтгэлээр ханддаг нь энэ амьтны бусдаас ялгарах содон амьдралтай холбоотой.

Цоохор ирвэс нь идэш тэжээлийн суврагын оройд байрладаг, уулархаг нутгийн экосистемийн төлөв байдлыг тодорхойлогч амьтан юм.

Тухайн уулын экосистем бүхэлдээ хэвийн байх нөхцөл нь түүнийг цогцлоон бүрдүүлэгч амьд ба амьгүй бүх иж бүрдэл хэвийн байх явдал юм. Ус, хур тунадас, салхи шуурга, хад асга, хүйтэн дулаан гэх мэт хүчин зүйл нь тухайн уулын амьд бүхэн хэвийн байх нөхцлийг бүрдүүлдэг. Тухайн уулын систем эрүүл, онгон байгаа эсэхийг шалгах, хянах шалгуур нь цоохор ирвэс болдог. Ирвэс байгаа бол тэнд аргаль хонь, янгир ямаа, тарвага гэх мэт түүний идэш тэжээл болдог олон зүйл амьтан хэвийн байгааг илтгэнэ.

Аргаль хонь, янгир ямаа, тарвага, бусад мэрэгчид, шувуу, сээр нуруугүйтэн гэх мэт өвсөн тэжээлт амьтад хэвийн байгаа бол тэр уулын ургамлын гарц хэвийн, эсвэл сайн байгааг илтгэн харуулна. Ургамлын гарц хэвийн байх аваас мал нь тарга тэвээрэг авч, өсч үржин малчин ардын амьдрал сайн сайхан байх нөхцөл бүрдэж байна гэсэн үг. Ирвэс нь идэш тэжээлийн гинжин хэлхээний ноён оргилд суудаг учраас идэш бологч амьтдаасаа олон дахин цөөн байх хувь зохиолтой.

Түүний идэш бологч аргаль хонь, янгир ямаа, тарвага болон бусад амьтдаас ургамлын баялаг хэд дахин их байснаар идэш тэжээлийн хэлхээний суурь бат бөх болно. Гэрийн тэжээвэр малтай идэш тэжээлийн өрсөлдөөнд оршдог өвсөн тэжээлт зэрлэг амьтны тоо толгойн хэт өсөлтийг ирвэс, чоно, махчин шувуу зэрэг махан идэшт амьтад хязгаарлаж байдаг зүй тогтолтой. Ингэж хязгаарлахгүй бол өвсөн идэштэн мал, гөрөөс хэт олширч бэлчээрийн даац хэтрэхэд хүрнэ. Уулын амьд системийн тэнцвэрт байдлыг хадгалагч нь ирвэс юм. Ирвэс байснаар зүй тогтолт бүтэцтэй уулын амьд систем бүхэлдээ тогтвортой байх учиртайг ойлгож ухаарах явдал хүмүүн бидний үүрэг аж.

Уулын систем дэх тураг гөрөөс өвчин, эмгэггүй эрүүл саруул байх асуудлыг эрхэм махан идэшт амьтад хариуцдаг. Нэгэн жишээ дурьдахад зуд турхан болж мал хэдэн зуу, саяараа үхэж байна. Тэр олон хүүр сэгийг устгадаг махчин амьтад, тас, ёл зэрэг шувууд, шавж хорхой байхгүй бол үмхий үнэртэж түнтийсэн хүүр сэг ямар гай зовлон, өвчин эмгэг авчрахыг төсөөлөхөд бэрх.

Цоохор ирвэсийн ҮНЭ ЦЭНЭ

Цоохор ирвэс бол үнэ цэнэтэй амьтан. Монгол орны агнуурын амьтан бүрт экологи-эдийн засгийн үнэлгээг тогтоосон. Энэ нь нэг талаас ан амьтан байгалийн талаасаа ямар үнэ өртөгтэй, нөгөө талаас хүний хэрэгцээний талаасаа ямархуу үнэ өртөгтэйг тооцоолон гаргасан үнэлгээ юм. Жишээлбэл, Монгол улсын Засгийн газрын 2005 оны “Ан амьтны экологи-эдийн засгийн үнэлгээ”-гээр эр ирвэсийг 4000000 (дөрвөн сая), эм ирвэсийг 5200000 (таван сая хоёр зуун мянга), харин гүемийг 6800000 (зургаан сая найман зуун мянга) төгрөгөөр үнэлжээ. Тиймээс үр төлөө, үржүүлж өсгөн үр удмаа үлдээдэг эм ирвэс нь эрээсээ хавьгүй өндөр үнэтэйг анхаарах хэрэгтэй. Ингэж экологи-эдийн засгийн үнэлгээ тогтоож өгснөөр агнуурын амьтан бүр үнэ өртөгтэй болж, хууль зөрчсөн хүнд эдийн засгийн хариуцлага хүлээлгэх өртгийг тогтоож байгаа хэрэг. Нөгөө талаасаа хэрвээ ган гачиг, зуд турхан, гал, усны аюулаас болоод ан амьтан ганц нэгээрээ ч бай, үй олноороо ч бай үхэж үрэгдвэл байгальд ямар хор хохирол бий болов гэдгийг эдийн засаг талаас нь тооцох үндэс болж байгаа юм.

Хэрэв та цоохор ирвэс АГНАВАЛ ЯАХ ВЭ?

Монгол улсын Эрүүгийн хуулиар ирвэсийг агнасан этгээд, агнасан ирвэсний арьс үсийг тээвэрлэсэн хүн, ирвэсний арьс, эд, эрхтэнийг худалдсан, тэдгээр зүйлийг нь худалдаж авсан хүн, эсвэл ирвэсний арьс, эд, эрхтнийг хадгалсан этгээд эрүүгийн хариуцлага хүлээнэ гэдгийг онцгойлон анхааруулж ард иргэдийг үүнээс урьдчилан сэргийлэхийг сануулж байна.

Нэг ирвэснээс болоод олон хүн эрүүгийн хариуцлага хүлээж “аавын хаалга” татахын сацуу эдийн засгийн хувьд том хохирол амсана. Дээр дурьдсан экологи-эдийн засгийн үнэлгээг хоёр дахин нугалж төлнө. Жишээлбэл, нэг гүем намналаа гэж үзвэл ($6800000 \times 2 = 13600000$) 13,6 сая төгрөгийн нөхөн төлбөрийг заавал төлөх хуультай.

ИРЭЭДҮЙ ҮЕИЙНХЭНД МААНЬ ЮУ ҮЛДЭХ ВЭ?

Цоохор ирвэс болон түүний идэш тэжээл болж буй аргаль хонь, янгир ямааг хууль бусаар намнаснаар олсон хэдэн төгрөг зөвхөн тухайн үеийнхээ хэрэгцээг хангаад өнгөрнө. Гэтэл зохисгүй ан агнуур экологийн тэнцвэрийг алдагдуулж, улмаар хүмүүн бид өөрсдөө хохирч байна. Арван хар нүглийн онцгой нэг хэлбэр нь амьтны амь бүрэлгэх явдал гэж үздэг. Тэгээд ч ирвэс алах нь хар мөртэй гэдгийг уламжлан сургасаар ирсэн билээ. Энэ бүхнийг үл анзааран ховор нандин амьтны амийг хороож, ашиг олох, эсвэл малаа идүүлснээс үүдэн заналхийлж амьтны амь хороох нь сайн хэрэг огт биш. Нүгэл, буяны дэнсэн дээр амь зууж байдаг хүмүүн бидний хувь зохиолд тийм ч таатай зүйл биш гэдгийг энэ дашрамд хэлэх юун.

Олон улсын хэмжээнд ямар ажил хийгдэж байна?

Дэлхийд нэн ховордож, устаж болзошгүй тул ирвэсийг Байгаль хамгаалах олон улсын холбоо (IUCN)-ны Улаан номд бүртгэсэн. Зэрлэг амьтан, ургамлын аймгийн ховор, ховордсон зүйлийг олон улсын хэмжээнд худалдаалах тухай (CITES) Вашингтоны конвенцийн 1-р хавсралтад 1994 онд оруулжээ. Ирвэсийг хамгаалахаар хил дамнасан тусгай хамгаалалттай газрууд байгуулагдаж улс, үндэстнүүд хамтран ажиллаж байна.

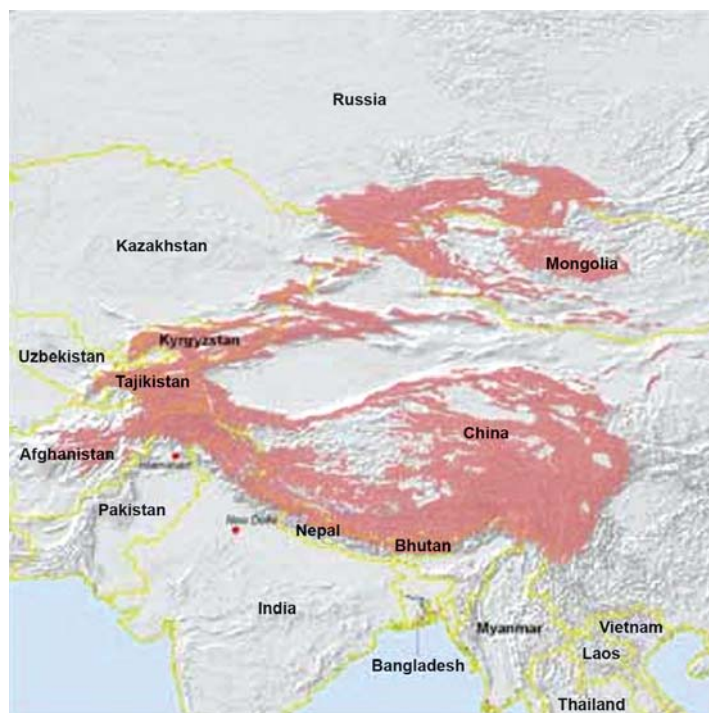

Манай улсад ч уг амьтныг хамгаалах эрх зүйн асуудлыг хууль эрхийн хүрээнд баталгаажуулсан байдаг. Цоохор ирвэс агнахыг хориглон дархан цаазтай болгосон нь 1972 онд юм. Харин 1992 оноос гадаадын жуулчдад агнуулахыг хоригложээ. 1987, 1997 онд гаргасан Үндэснийхээ Улаан номонд оруулсан. 2000 онд Амьтны аймгийн тухай Монгол улсын хуулиар “нэн ховор амьтан” гэсэн ангилалд оруулсан байна. Цоохор ирвэсний тархац нутгийн 20 орчим хувь улсын тусгай хамгаалалттай газарт хамрагдан хамгаалагдаж байна.

ОРОН НУТГИЙН ТӨВШИНД ЮУ ХИЙЖ БОЛОХ ВЭ?

Монгол улс цоохор ирвэс хамгаалах үйл ажиллагааг үр бүтээлтэй, эрчимтэй явуулах үүргийг дэлхийн хамтын нийгэмлэгийн өмнө хүлээж байна. Цоохор ирвэстэй бүх улс орон түүнийг хадгалан үлдэхийг эрмэлздэг. Манай орон цоохор ирвэсийн эрх зүйн хамгааллыг бий болгож чаджээ.

- Монгол орны хэмжээнд, Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар, Ирвэс хамгаалах сан, Байгаль орчин, аялал жуулчлалын яам, Шинжлэх ухааны Академийн Биологийн хүрээлэн, Монголын Ирвэс төв болон бусад байгууллага, иргэд цоохор ирвэс хамгаалах талаар тодорхой үйл ажиллагаа явуулж байна.
- Цоохор ирвэсийг хамгаалах гол арга бол оршин амьдрах нутаг, идэш тэжээлтэй нь хамт хамгаалах явдал юм. Энэ нь тусгай хамгаалалттай газар нутаг байгуулан хамгаалах арга юм. Дэлхийн 120 гаруй тусгай хамгаалалттай газар нутагт цоохор ирвэсний тархац нутаг хамрагддаг. Монгол оронд 19 тусгай хамгаалалттай газарт ирвэсний тархац нутаг хамрагдан хамгаалагдаж байна.
- Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн Монгол дахь

● Ирвэсийн тархац

● Улсын хил

хөтөлбөрийн газрын үйл ажиллагааны хүрээнд ирвэс болон малчдын хоорондын зөрчлийг багасгах, цоохор ирвэсээс малчдад учруулсан хохирлыг нимгэлэх, тэднийг сэтгэл санаагаар дэмжих, ирвэсийг хамгаалах зорилгоор 2007 оноос “хонь олгох” туршилтын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байна.

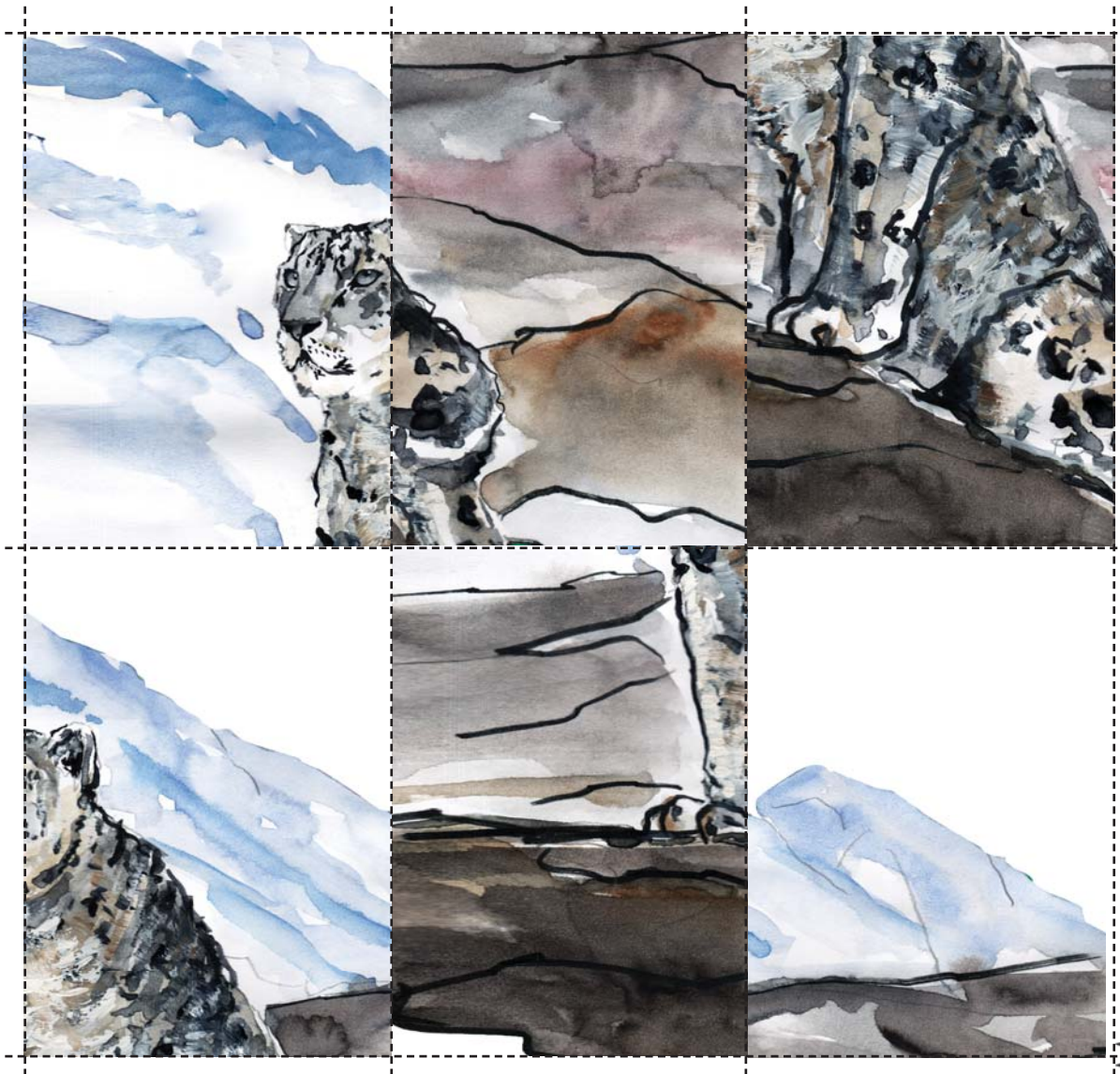
- Ирвэс хамгаалах сан Өмнөговь аймгийн Гурвантэс суманд Ирвэс чононд идүүлсэн малын даатгалын хөтөлбөрийг хэрэгжүүлж байна. Малчид малаа даатгуулж араатанд идүүлсэн тохиолдолд нөхөн олговор авах улмаар малчдын ирвэсэнд хандах хандлагыг өөрчлөх зорилготой хөтөлбөр юм.
- Хууль бус агнууртай тэмцэх “Ирвэс 1”, “Ирвэс 3” шуурхай баг ажиллаж ирвэсийг хууль бусаар агнах, эд эрхтнийг худалдаалж байгааг илрүүлэх, хууль бус агнуураас урьдчилан сэргийлэх ухуулга, таниулга хийх зэргээр багагүй ахиц дэвшилттэй ажиллаж байна. 2001 оноос хойш “Ирвэс 1”, “Ирвэс 3” шуурхай баг цоохор ирвэсийг хууль бусаар агнасан 12 элргийг илрүүлсэн байна.

Байгалиа гэсэн нэгэн зорилготой хэн бүхний хамтын ажиллагаа улам өргөжин дэлгэрэх болтугай

Ном зүй

1. “Монгол орны цоохор ирвэс хамгаалалын үйл ажиллагааны үнэлгээний тайлан” Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF) 2006
2. “Монгол орны цоохор ирвэс” Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн Монгол дахь хөтөлбөрийн газар, Олон улсын ирвэс хамгаалах сан, Монголын ирвэс төв. Улаанбаатар, 2003.
3. Өдрийн сонин, 1 сарын 22, 2007
4. Stephanie Theile, 2003, “Fading footprints: the killing and trade of snow leopards”
5. Красная книга СССР: Редкие и находящиеся под угрозой исчезновения виды животных. Т.1. /Главная ред.коллегия: А.М.Бородин, А.Г.Банников, В.Е.Соколов и др. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: Лесн. пром-сть, 1984. – 392 с., ил.
6. Гэрэл зургийг:
 - хуудас 4: www.natureartists.com Kristen Bomblies, Д.Цэвээнравдан/WWF
 - хуудас 5: www.hoax-slayer.com, www.bigcatrescue.org, www.wilhelma.de, www.wildlife-pictures-online.com
 - хуудас 6: Eric Dragesco
 - хуудас 7: ЭКИМТО
 - хуудас 10: www.snowleopard.org
 - хуудас 17: www.bitrebels.com
 - хуудас 18: www.timeoffum.com
 - хуудас 21: Eric Dragesco
 - хуудас 23: www.cebraonline.com
 - хуудас 28: www.snowleopardvodka.us
 - хуудас 30: Д.Цэвээнравдан/WWF
 - хуудас 33: ЭКИМТО

Хайчлаад эвлүүлээрэй

www.
panda
.org

WWF International, Gland (CH)
Av. du Mont- Blanc 1196 Gland Switzerland
T: +41 22 364 91 11
F: +41 22 364 88 36

Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн
Монгол дахь хөтөлбөрийн газар
8-р хороо, Сүхбаатар дүүрэг,
Амарын гудамж-4
Ш/х-115, Улаанбаатар-210620А,
Монгол Улс
Утас:+976 11 311 659,
Факс:+976 11 310 237
И-мэйл: info@wwf.mn

Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн
Ховд хот дахь Алтай Соёны бүсийн салбар
Утас: 01432-24100,
Факс: 01432-23849

Вэб хуудас:
<http://mongolia.panda.org>
<http://www.econet.mn>

Бидний эрхэм зорилго

Дэлхийн байгаль хамгаалах сан (WWF)-гийн эрхэм зорилго нь эх дэлхийн байгаль орчны доройтлыг зогсоож, хүн төрөлхтөн байгальтайгаа харилцан шүтэлцэж амьдрах ирээдүйг бүтээхэд оршино.

ekimto
PRESS

“ЕКИМТО” ХХК-д хэвлэв